

Feuerbach, Ludwig. Podstata křesťanství.

1. vyd. Praha: SNPL, 1954. 474 s.

[vybrané výpisky pouze pro účely kurzu]

39 – „Zde v tomto spise se z obrazů náboženství nedělají ani myšlenky — alespoň ne ve smyslu spekulativní filosofie náboženství — ani věci, nýbrž pohlíží se na ně *jako na obrazy* — t. j. k theologii se tu nepřistupuje ani jako k mystické *pragmatologii*, pokud jde o křesťanskou mythologii, ani jako *k ontologii*, pokud jde o spekulativní filosofii náboženství, nýbrž jako k psychické *pathologii*.“

47 – „Vůbec bezpodmínečně zavrhuji *absolutní, nemateriální, samolibou* spekulaci — *takovou* spekulaci, která svou látku čerpá *sama ze sebe*. Liším se naprosto od *těch* filosofů, kteří si vytrhávají *oči z hlavy*, aby mohli tím lépe myslet; potřebuji k myšlení smysly, především *oči*, své myšlenky stavím *na materiálu*, který si můžeme osvojovat vždy jen prostřednictvím smyslů, nevytvářím předmět z myšlenky, nýbrž naopak myšlenku z *předmětu*, ale *předmět* je jen to, co *existuje mimo hlavu*. Jsem *idealistou* jen v oblasti *praktické* filosofie, t. j. nedělám tu z hranic přítomnosti a minulosti hranice lidstva, budoucnosti, věřím naopak neochvějně, že velmi, velmi mnoho z toho, co krátkozrací, zakřiknutí praktikové dnes pokládají za *fantasii*, za nikdy nerealizovatelnou *ideu*, ba za pouhý přelud, bude tu v plné realitě již zítra, t. j. v příštím století — staletí ve smyslu lidského jedince jsou dny ve smyslu a v životě lidstva. Zkrátka myšlenka je pro mne pouze vírou v budoucnost dějin, ve vítězství pravdy a ctnosti, má pro mne pouze *politický a mravní* význam; ale v oblasti vlastní theoretické filosofie platí pro mne v přímém protikladu k Hegelově filosofii, kde je tomu právě naopak, pouze realismus, materialismus v uvedeném smyslu.“

48- „neztotožňuje ideu věci s věcí samou“ – „Neuznává *za pravou* věc, jak je předmětem abstraktního rozumu, nýbrž jak je předmětem

skutečného, celého člověka, tedy jak je, sama celou, skutečnou věcí — filosofie, která, protože se neopírá o nějaký rozum o sobě a pro sebe, o absolutní, bezejmenný rozum, o kterém se neví, komu patří, nýbrž o rozum Člověka — ovšem ne člověka uspekulovaného a pokřesťanstělého — mluví také lidskou řečí, ne nějakou řečí bezpodstatnou a bezpojmovou, která jak předmětem, tak i slovy klade právě podstatu filosofie do negace filosofie, t. j. prohlašuje za pravou filosofii pouze filosofii převedenou in succum et sanguinem, učiněnou tělem a krví, člověkem, a vidí proto svůj nejvyšší triumf v tom, že všem těžkopádným a školometským hlavám, které za podstatu filosofie pokládají zdání filosofie, se vůbec nezdá filosofii.“

56 – „křesťanství již dávno vymizelo nejen z rozumu, ale i z života lidí, že to již není nic jiného než utkvělá myšlenka, která je v nejkřiklavějším rozporu s našimi pojišťovny proti ohni a na život, s našimi železnicemi a parními vozy, s našimi sbírkami obrazů a soch, s našimi vojenskými a odbornými školami, s našimi divadly a přírodopisnými kabinety“

1. Podstata člověka obecně

61- „Co je však tento podstatný rozdíl mezi člověkem a zvířetem? Nejprostší a nejobecnější i nejsrozumitelnější odpověď na tuto otázku je: vědomí — ale vědomí v přísném smyslu slova; neboť vědomí ve smyslu pocíťování sama sebe, schopnosti smyslového rozpoznávání, vnímání i posuzování vnějších věcí podle určitých, smysly vnímatelných znaků, takové vědomí nelze zvířatům upřít. Vědomí v přísném smyslu slova je jen tam, kde je určité bytosti předmětem její rod, její substance. Zvíře je ovšem samo sobě předmětem jako jedinec — proto má schopnost pocíťovat se — ale ne jako rod — proto se mu nedostává toho vědomí, jehož jméno je odvozeno od slova věděti. Kde je vědomí, tam je způsobilost k vědě. Věda je vědomí rodů. V životě se setkáváme s jedinci, ve vědě s

rody. Ale pouze bytost, které je předmětem její rod, její substance, může zpředmětnit jiné věci či bytosti podle jejich podstatné povahy.

Zvíře má tedy pouze jednoduchý život, kdežto člověk má život dvojí: u zvířete je vnitřní život shodný s životem vnějším — člověk má vnitřní *a* vnější život. Vnitřní život člověka je život ve vztahu k jeho rodu, k jeho obecné podstatě. Člověk myslí, t. j. konversuje, mluví *sám se sebou*. Zvíře nemůže vykonávat žádnou rodovou funkci bez jiného jedince mimo sebe; člověk však může vykonávat rodovou funkci myšlení, řeči bez kohokoli jiného — neboť myšlení, řeč jsou pravé *rodové funkce*. Člověk jest sám sobě zároveň Já i Ty; může sám sobě zastávat druhého, právě proto, že je mu předmětem jeho rod, jeho podstata, a ne jen jeho individuálnost.

Náboženství obecně, jako *totožné s podstatou* Člověka, je totožné se *sebeuvědoměním* člověka, s vědomím člověka o jeho *podstatě*. Ale náboženství, řečeno obecně, je vědomím nekonečna; není tedy a nemůže být ničím jiným než vědomím člověka *o jeho* podstatě, a to ne konečné, omezené podstatě, nýbrž o jeho podstatě *nekonečné*.“ – 62 – „Vědomí nekonečna není nic jiného vědomí *nekonečnosti vědomí*. Anebo: ve vědomí nekonečna je pro vědomého *předmětem nekonečnost vlastní podstaty*.“ – „Chtění, láska, myšlení jsou *nejvyššími silami, absolutní podstatou člověka* qua talis, jakožto člověka, a *důvodem* jeho bytí. Člověk jest, aby myslil, aby miloval, aby chtěl. Co je však konečným cílem, je také pravým důvodem a původem nějaké bytosti. A co je účelem rozumu? Rozum. A lásky? Láska. A vůle? Svoboda vůle.“ – „*Pravá* bytost je bytost myslící, milující, chtějící. Pravdivé, dokonalé, božské je jen to, co jest jen *samo kvůli sobě*.“ – 63 – „Člověk *není ničím bez předmětu*.“

„Náboženství abstrahuje z člověka síly, vlastnosti, podstatné znaky a zbožšťuje je jako samostatnou bytost – lhostejno, zda, jako v polytheismu, dělá z každé jednotlivé síly, vlastnosti, znaku bytost o sobě, anebo zahrnuje-li je, jako v monotheismu, všechny *v jednu* bytost.“

64- „Ale předmět, k němuž se nějaký subjekt *podstatně, nutně* vztahuje, není nic jiného než *vlastní*, ale předmětná podstata tohoto subjektu.“ – „Vztah Země k Slunci je tedy zároveň vztah Země k sobě samé anebo k své vlastní podstatě, neboť míra velikosti a intensity světla, v jaké je Slunce Zemi předmětem, je míra vzdálenosti, v níž tkví svérázná povaha Země. Každá planeta má ve svém slunci zrcadlo své vlastní podstaty.

Na předmětu si tedy člověk *uvědomuje sám sebe*: vědomí předmětu je *sebeuvědomění* člověka. Z předmětu poznáš člověka; v něm se *ti jeví* jeho podstata: předmět je jeho *zřejmá* podstata, jeho *pravé* *objektivní* Já.“ – „To, že je vidí. a že je vidí tak, jak je vidí, je svědectvím jeho vlastní podstaty.“ – „Oko je nebeské povahy. Proto se člověk pozvedá nad Zemi jen okem; proto začíná *theorie* pohledem k nebi. *Prvními* filosofy byli astronomové.“ – „To, co člověk pokládá za *absolutní podstatu*, je jeho *vlastní | podstata*. Moc předmětu nad ním je tedy *moc jeho vlastní podstaty*.“ – 65 – „Vědomí, t. j. býti vědom, znamená pro nějakou bytost býti sobě samé předmětem; pro bytost, která si je vědoma sama sebe, to tedy není ničím zvláštním, něčím, co by se od ní lišilo. Jak by si také jinak mohla být vědoma sama sebe? Proto je nemožné uvědomit si nějakou dokonalost jako nedokonalost, je *nemožné pociťovat cit* jako *omezený*, je *nemožné myslit si myšlení jako omezené*.

Vědomí je účast na sobě samém, přisvědčení sobě samému, láska k sobě samému — sebeláska nikoli ve smyslu živočišné sebelásky — *radost z vlastní dokonalosti. Vědomí je charakteristický znak dokonalé bytosti.*“

66 – „nejvyšší forma přisvědčení sobě samému, *ta* forma, která je dokonce vyznamenáním, mohutností, štěstím, hodnotou, je vědomí“ – „své meze, svou konečnost si může uvědomit jen proto, že je mu předmětem dokonalost, nekonečnost rodu, ať již jako předmět citu, nebo svědomí, nebo myslícího vědomí. Dělá-li však jedinec ze *svých* hranic i *hranice rodu*, vyplývá to z klamu, že se *bezprostředně* ztotožňuje s rodem“ – „*Každá bytost stačí sama sobě. Žádná bytost*

nemůže popřít sebe, t. j. svou substanci; žádná bytost není sama sobě omezená. Každá bytost je naopak *v sobě a pro sebe* nekonečná. Každá hranice nějaké bytosti existuje pouze pro nějakou *jinou* bytost *mimo* ni a *nad* ní.“

67 – „*Míra bytosti je také míra rozumu.*“ – „Jak daleko vidíš, tak daleko sahá tvá bytost, a naopak. Oko zvířete nesahá dál než jeho potřeba, a jeho podstata také ne. A kam až sahá *tvoje podstata*, tam až sahá *tvoje neomezené sebevědomí*, potud *jsi bohem.*“ – „Každá bytost má svého *boha*, svou nejvyšší podstatu *sama v sobě*. Vžíváš-li vznešenost boží, vžíváš vznešenost vlastní podstaty.“ – „*myslíš-li si nekonečno*, myslíš si a potvrzuješ *nekonečnost schopnosti myslit*; *pocítuješ-li nekonečno*, *pocítuješ* a potvrzuješ *nekonečnost schopnosti cítit*. *Předmětem rozumu je sám sobě předmětný rozum*, *předmětem citu je sám sobě předmětný cit.*“

68 – „cit je to, co je v člověku nejušlechtilejší, nejznamenitější, tj. božské. Jak bys mohl vnímat božské citem, kdyby cit nebyl božské povahy?“

70 – „Co má *subjektivně* význam podstaty, to má právě tím význam podstaty i *objektivně*. Člověk opravdu nemůže přesáhnout svou *skutečnou* podstatu. Může si sice pomocí fantasmie představit jedince jiného, prý vyššího druhu, ale nikdy nemůže abstrahovat od svého rodu, od své podstaty; podstatná určení, pozitivní poslední predikáty, jež dává těmto jiným jedincům, jsou vždy určení čerpaná z jeho vlastní podstaty — určení, v nichž ve skutečnosti zobrazuje a zpředměťňuje jen sebe sama.“

2. Podstata náboženství obecně

71 – „V poměru k smyslovým předmětům lze ovšem vědomí předmětu odlišit od vědomí sebe; ale u náboženského předmětu splývá vědomí bezprostředně se sebeuvědoměním. Smyslový předmět tu jest *mimo* člověka, předmět náboženský jest *v něm*, je sám *vnitřní*“ – „předmět člověka není nic jiného než sama *předmětná podstata* člověka. Jak je člověk v sobě předmětem, tak je

mu předmětem bůh.“ – „*Vědomí boha je sebeuvědoměním člověka, poznání boha je sebepoznání člověka.*“ – 72- „bůh je zjevné nitro, vyslovená podstata člověka; náboženství je slavnostní odhalení skrytých pokladů člověka, doznání jeho nejvnitřnějších myšlenek, *veřejné vyznání tajemství jeho lásky.*“ – „náboženství je *první, a to nepřímé sebeuvědomění člověka*“ – „Člověk klade svou podstatu nejprve mimo sebe, dříve než ji nachází v sobě.“ – „Náboženství, alespoň náboženství křesťanské, je *vztah člověka | k sobě samému, nebo správněji: ke své (a to subjektivní) podstatě, ale vztah ke své podstatě jako k nějaké jiné bytosti. Božská bytost není nic jiného než lidská bytost anebo lépe: podstata člověka, očištěná, osvobozená, oddělená od hranic individuálního, t. j. skutečného, tělesného člověka, zpředmětněná, t. j. nazíraná a uctívaná jako nějaká jiná, od něho odlišná, samostatná bytost – všechna určení božské bytosti jsou proto lidská určení lidské podstaty.*“ – „Zrušit všechna určení znamená tolik, jako zrušit samu bytost. Bytost bez jakýchkoli určení je bytost nepředmětná, a nepředmětná bytost je bytost nicotná. Proto tam, kde člověk zbaví boha všech určení, je pro něho bůh již jen *negativní, t. j. nicotnou bytostí.*“

75 – „Rozlišovat mezi předmětem, jaký jest o sobě, a předmětem, jaký jest pro mne, mohu totiž jen tehdy, jestliže se mi nějaký předmět *skutečně může jevit jinak, než jak se jeví; ale ne tehdy, jestliže se mi jeví tak, jak se mi jeví podle mé absolutní míry, jak se mi musí jevit.* Moje představa může být ovšem subjektivní, t. j. taková, s níž není spjat *rod.* Jestliže však moje představa odpovídá míře rodu, pak odpadá rozlišení mezi bytím o sobě a bytím pro mne; neboť sama tato představa je *absolutní.* Míra rodu je *absolutní* mírou, zákonem a kriteriem člověka. Ale náboženství je právě přesvědčeno, že jeho představy, jeho predikáty boží jsou takové, *jaké má a musí mít každý člověk, chce-li mít ty pravé, že to jsou nutné představy lidské přirozenosti, ba objektivní představy přiměřené bohu.*“ – „Co má pro člověka význam *jsoucího o sobě, co je mu nejvyšší podstatou, nad co si nedovede nic vyššího představit,*

to je mu právě *božskou* bytostí. Jak by se tedy u tohoto předmětu mohl ještě ptát, co jest tento předmět *o sobě*?“

76 – „Proto zmocní-li se člověka jednou *to* vědomí, že náboženské predikáty jsou pouze anthropomorfismy, pak se již víry zmocňuje *pochybování, nevíra*.“ - 77 – „Existovat je pro člověka to první, je to v jeho představě subjekt, předpoklad predikátů.“ – „Jsi *subjektem* pouze jako *lidský* subjekt; jistota a realita tvé existence tkví pouze v jistotě a realitě tvých lidských vlastností. *Co* jest subjekt, tkví pouze v predikátu; predikát *je pravdou* subjektu; subjekt je pouze personifikovaný, existující predikát. Subjekt a predikáty se liší jen jako *existence a podstata*. *Negace predikátů je proto negací subjektu*. Co ti zbude z lidského subjektu, vezmeš-li mu lidské vlastnosti?“ – „Co si člověk představuje jako *pravdivé*, to si představuje bezprostředně jako *skutečné*, protože původně je proň *pravdivé* jen to, co je *skutečné* – pravdivé v protikladu k tomu, co je jen v představě, vysněné, domnělé. Pojem *bytí, existence* je *prvním, prvotním pojmem pravdy*.“ – 78 – „Náboženství je názor o podstatě světa a člověka totožný s podstatou člověka. Člověk však nestojí nad svým podstatným názorem, nýbrž tento názor *stojí nad ním*; oduševňuje ho, určuje, ovládá.“ – „Jen to, co *odděluji* od své *podstaty*, je pro mne něčím, *o čem lze pochybovat*.“ – „Bůh, který má *abstraktní predikáty*, má také *abstraktní existenci*. *Existence, bytí se liší podle toho, jak se liší kvalita*.“ – 79 – „Ne vlastnost božstva, nýbrž *božskost* či *božství vlastnosti* je *první* opravdu božskou podstatou.“ – „Kvalita není *božská tím, že ji má bůh*, nýbrž *bůh ji má*, protože sama o sobě a pro sebe je božská, protože *bez ní* je bůh bytostí, které se něčeho *nedostává*. Spravedlnost, moudrost, vůbec každé určení, v němž tkví božství boha, je určeno a poznáno *samo sebou*, ale bůh je určen a poznán *predikátem*, kvalitou“ – „Je-li však bůh jako subjekt tím, co *je určeno*, ale kvalita, predikát tím, *co určuje*, pak přece hodnota *první* bytosti, hodnota božství přísluší po pravdě predikátu, ne subjektu.“

80 – „Tajemství nevyčerpatelné hojnosti božích určení není tedy nic jiného než tajemství lidské podstaty jakožto *podstaty nekonečně různorodé, nekonečně určitelné, ale právě proto smyslové. Jen ve smyslovosti, jen v prostoru a čase má místo nekonečná, skutečně nekonečná podstata s množstvím predikátů. Kde jsou opravdu odlišné predikáty, tam je odlišný i čas. Tento člověk je výborný hudebník, výtečný spisovatel, vynikající lékař; ale nemůže v téže době provozovat hudbu, psát i léčit. Nikoli Hegelova dialektika — čas je prostředek, jak sjednotit protiklady, rozpory v jedné a téže bytosti.*“

81 – u Spinozy – „substance má *jen proto nescíslně mnoho predikátů, protože – ano, protože – jak podivné! – nemá vlastně žádný predikát, t. j. žádný určitý, skutečný predikát. Neurčitá jedinstvo myšlenky se doplňuje neurčitou mnohostí fantazie.*“ – „Je-li však jisté, že to, co jest subjekt, tkví jedině *v predikátech* subjektu, t. j. že predikát je to, čím jedině je nám subjekt ve své podstatě předmětem; pak je také prokázáno, že, jsou-li boží predikáty určeními lidské podstaty, je i *subjekt* těchto predikátů *lidské podstaty.*“ – 82 – „člověk v náboženství svým vztahem k bohu se vztahuje *ke své vlastní podstatě*“ – „Náboženství neví nic o anthropomorfismech: anthropomorfismy pro ně *nejsou* anthropomorfismy. Podstatou náboženství je právě to, že tyto predikáty jsou pro ně výrazem boží podstaty.“ – 83 – „Aby obohatil boha, musí se člověk ochudit; aby byl bůh vším, musí být člověk ničím.“ – „*Čím více je smyslové popíráno, tím smyslovější je bůh, jemuž je smyslové obětováno.*“ – „*Člověk popírá u sebe jen to, co vkládá do boha.*“ – 84 – „Bůh je tedy *sebeuspokojení* vlastního, proti všemu ostatnímu nevraživého sobectví, bůh je *sebeprožitek egoismu.*“

85 – „Hřích mohu pociťovat jako hřích jen tehdy, jestliže jej pociťuji jako *rozpor sebe sama se sebou, t. j. jako rozpor mé osobnosti s mojí podstatou.*“ – „to, co je dáno bohu člověka, je ve skutečnosti dáno člověku samému; to, co člověk vypovídá o bohu,

vypovídá *ve skutečnosti sám o sobě*. Augustiniánství by bylo jen tehdy pravdou, a to pravdou protikladnou pelagiánství, kdyby měl člověk za svého boha *d'ábla*, kdyby *d'ábla* uctíval a oslavoval, a to *s vědomím*, že to je ďábel, jako *svou nejvyšší podstatu*. Ale pokud člověk uctívá jako boha dobrou bytost, potud spatřuje v bohu svou vlastní dobrou podstatu.“

86 – „Člověk – to je tajemství náboženství – si zpředměťňuje svou podstatu a činí pak zase sebe *objektem* této zpředmětněné podstaty, proměněné v subjekt; myslí si sebe jako objekt, je sobě objektem, ale jako *objekt nějakého objektu*, nějaké *jiné* bytosti.“ – „*Člověk je sám sobě účelem v bohu a skrze boha*. Člověku je cílem bůh – ale bůh nemá jiný cíl než mravní a věčnou spásu člověka, je tedy člověk cílem pouze sám sobě. Boží činnost se neliší od činnosti lidské.“

87 – „Bůh je *odlišená a vydělená* nejsubjektivnější, nejvlastnější podstata člověka, člověk tedy nemůže jednat *ze sebe*, všechno dobro tedy pochází z boha. Čím je bůh *subjektivnější, lidštější*, tím více se člověk *odcizuje své subjektivitě*, svému lidství, protože bůh o sobě a pro sebe je jeho vlastní odcizenou subjektivitou, kterou si však přesto zároveň znovu přivlastňuje.“

I. Náboženství ve svém souhlasu s podstatou člověka

3. Bůh jako zákon čili jako podstata rozumu

91- „Náboženství je nevědomé sebeuvědomění člověka. V náboženství je člověku předmětem jeho vlastní podstata, aniž ví, že to je jeho podstata; jeho vlastní podstata je mu předmětem *jako nějaká jiná bytost*. Náboženství je *rozpolcenost* člověka *sama se sebou*: člověk se staví vůči bohu jako vůči bytosti, která je jeho *protikladem*. Bůh *není* to, co je *člověk* — člověk *není* to, co je *bůh*. Bůh je bytost nekonečná, člověk je konečná bytost, bůh je dokonalý, člověk nedokonalý, bůh je věčný, člověk pomíjející, bůh je všemocný, člověk bezmocný; bůh je svatý, člověk hříšný. Bůh a člověk jsou krajnosti: bůh je něco naprosto pozitivního, je souhrnem

všech realit, člověk je naprosto negativní, je souhrnem všech nicotností.

Ale člověk zpředměťuje v náboženství svou vlastní skrytou podstatu. Je tedy nutno dokázat, že také tento protiklad, tato rozpolcenost boha a člověka, kterou počíná náboženství, je *rozpolcenost člověka s jeho vlastní podstatou.*“ – 92 – „Rozum je *vlastní schopnost rodu*; srdce se zajímá o *zvláštní věci, o jedince*, rozum o věci *obecné*; je to *nadlidská*, to jest: *nadosobní a neosobní síla* či substance v člověku. Jedině rozumem a v rozumu má člověk sílu abstrahovat *sám od sebe*, t. j. od své subjektivní podstaty, pozvednout se k obecným pojmům a vztahům, odlisovat předmět od dojmů, jimiž působí na cit, chápat ho o *sobě a pro sebe*, bez vztahu k člověku.“ – „Rozumu proto také *odporují náboženské anthropomorfismy*; popírá je u boha. Ale tento bůh *bez anthropomorfismů, bez ohledů, bez citů* není nic jiného než *vlastní předmětná podstata rozumu.*

Bůh *jakožto bůh*, t. j. jakožto *ne konečná, ne lidská, ne hmotně určitá, ne smyslová bytost*, je pouze *předmětem myšlení.*“ – 93 – „není ničím jiným než *předmětnou podstatou síly myšlení*“

95 – „Můžeš věřit v boha, který je nerozumnou a zaujatou bytostí? Naprosto ne; ale proč ne? Protože tvému rozumu odporuje přijmout za božskou bytost bytost zaujatou a nerozumnou. Co tedy potvrzuješ, co zpředměťuješ v bohu? *Svůj vlastní rozum.* Bůh je tvůj nejvyšší pojem a rozum, tvá nejvyšší *schopnost myslit.* Bůh je „souhrn všech realit“, t. j. souhrn všech *rozumových pravd.* Co poznávám rozumem jako *podstatné*, vkládám v boha jako něco, *co jest: bůh jest to, co rozum myslí* jako to nejvyšší. Ale co poznávám jako podstatné, v tom se zjevuje *podstata mého rozumu*, v tom se ukazuje síla mé schopnosti myslit.

Rozum je tedy ens realissimum, nejreálnější podstata staré ontotheologie. „V zásadě,“ praví ontotheologie, „nemůžeme myslit Boha jinak, než že *všechno skutečné, co nacházíme sami u sebe,*

přisoudíme *bez jakéhokoli omezení* Bohu.“ (Kant, Vorlesungen über die philosophische Religionslehre)“

97 – „Jen rozum je podstata, která užívá všech věcí, aniž je jimi užívána — je to podstata užívající jen sebe samé, postačující sama sobě — je to *absolutní* subjekt — *taková* podstata, kterou již nelze snížit na předmět nějaké *jiné* bytosti, protože ze všech předmětů činí objekty, predikáty sebe samé, podstata, která pojímá všechny věci do sebe, protože sama není věcí, protože je *prosta všech věcí*.“

98 – „*Konečnost* – v metafysickém smyslu – je založena na rozdílu mezi existencí a podstatou, mezi individualitou a rodem; *nekonečnost* spočívá na *jednotě* existence a podstaty.“

99 – „Rozum je konečně *nutná* podstata. Rozum *jest*, protože pouze *existence rozumuje rozumem*; protože kdyby nebyl rozum, kdyby nebylo vědomí, bylo by *všechno ničím*, *bytí by se rovnalo nebytí*. Teprve na vědomí je založen *rozdíl* mezi bytím a nebytím. Teprve ve vědomí se zjevuje *hodnota* bytí, *hodnota* přírody. Proč vůbec něco *jest*, proč *jest* svět? Z toho prostého důvodu, že kdyby neexistovalo *něco*, existovalo by *nic*, kdyby nebyl *rozum*, byl by jen *nerozum* — tedy svět *jest*, protože je *nesmyslné*, aby svět *nebyl*. V *nesmyslnosti nebytí světa* nacházíš pravý *smysl jeho bytí*, v bezdůvodnosti předpokladu, že by svět nebyl, nacházíš důvod, proč *jest*.“ – „Z čeho *jest* tedy svět? Je z *nouze*, z *potřeby*, z *nutnosti*, ale *ne* z nějaké nutnosti, která spočívá v *nějaké jiné podstatě od této nutnosti odlišné* — což je *čirý protimluv* — nýbrž z *nejvlastnější, nejniternější nutnosti*, z *nutnosti nutnosti*, protože bez světa není nutnost, bez nutnosti není rozum. *Nic*, z *něhož* povstal svět, *jest nic bez světa*.“ – „ale nesprávná spekulace je dělat z této nouze ontologickou *podstatu* — tento nedostatek je jen nedostatek tkvící v předpokládaném *nebytí* světa. Svět je tedy nutný pouze *sám ze sebe a sám sebou*. Ale *nutnost světa* je *nutnost rozumu*.“

4. Bůh jako mravní podstata či zákon

103 – „Rozpor hříchu a boha je jen rozpor individuálního člověka s jeho podstatou.“ – „Hřích je tedy v rozporu s podstatou boží pouze proto, že odporuje *lidské podstatě*, protože odporuje tomu, čím člověk má, může být. Hřích uráží boha, protože uráží podstatu člověka.“ – „Náboženské vědomí vůči sobě staví svou vlastní podstatu jako objekt, jako bytost bez nedostatků a hříchů, jako bytost naprosto svatou — je to *jeho vlastní* podstata, neboť je to *zákon* člověka. *Bůh jako mravně dokonalá bytost* není však nic jiného než *realisovaná idea, personifikovaný zákon mravnosti* (Kant: „*Bůh je jakoby sám mravní zákon, ale myšlen jako osoba.*“), *mravní podstata člověka stanovená jako podstata absolutní* — je to *vlastní podstata* člověka“ – 104- „Dokonalou vůli, takovou vůli, která je totožná se zákonem, která je sama zákonem, si nemohu myslit, představit, aniž si ji zároveň myslím jako předmět vůle, t. j. jako to, co mám být. Zkrátka představa mravně dokonalé bytosti není představa pouze theoretická, pokojná, nýbrž je to zároveň představa praktická, vyzývající k jednání, k napodobení, uvádějící mne v napětí, v rozpor, v rozkol se sebou samým; neboť tím, že mne nabádá k tomu, co *mám být*, říká mi zároveň otevřeně bez jakéhokoli lichocení, co *nejsem*.“ – „Zákon mne uznává jen jako *abstraktní* bytost, srdce mne uznává jako bytost *skutečnou*. Srdce mi dává vědomí, že jsem | člověk; zákon dává pouze vědomí, že jsem nicotný, hříšný. Zákon si *podrobuje* člověka, láska ho *osvobozuje*.“ – 105 – „Láska jest terminus medius, podstatný svazek, prostředkující princip mezi dokonalým a nedokonalým, mezi bytostí bez hříchů a bytostí hříšnou, mezi obecným a jednotlivým, mezi zákonem a srdcem, mezi božím a lidským. Láska je bůh sám a mimo ni není boha. Láska dělá z člověka boha a z boha člověka.“ – „Láska je pravá jednota boha a člověka, ducha a přírody.“ – „Láska je *materialismus*; *nehmotná* láska je něco, co neexistuje. V milostné touze po vzdáleném předmětu potvrzuje abstraktní idealista proti své vůli pravdu *smyslovosti*. Ale zároveň je láska idealismus přirozenosti; láska je duch, esprit.“

5. Tajemství inkarnace čili bůh jako láska, jako podstata srdce
114 – „Co tedy miluji v *bohu a u boha* ? *Lásku*, a to *lásku k člověku*. Jestliže však miluji a vzývám lásku, jakou bůh miluje člověka, nemiluji pak člověka, není pak moje *láska k bohu láskou k lidem*, třeba nepřímou? Není pak člověk *obsahem boha*, jestliže bůh miluje člověka? Není ve mně tím nejniternějším to, co miluji?“

6. Tajemství trpícího boha

117 – „Stačí totiž, abychom vždy z toho, co je v náboženství *predikátem*, učinili *subjekt*, a z toho, co je v náboženství subjektem, učinili *predikát*, stačí tedy, abychom *obrátili* záhadné výroky náboženství, abychom je chápali jako jakési *contre-vérités* — a obdržíme to, co je pravé. Bůh trpí — utrpení je *predikát* — ale trpí pro lidi, pro druhé, nikoli pro sebe. Co to znamená v naší řeči? Nic jiného než toto: *trpět pro druhé je božské*; kdo trpí pro druhé, kdo dá za ně život, ten jedná božsky, je pro lidi bohem. Ale trpící láska, obětující samu sebe, je nejvyšší podstatou srdce. Kristus je tedy *samo sobě předmětné srdce* — dojem z jeho utrpení a obsah tohoto utrpení je čistě lidský.“

120- „*Bůh trpí* znamená však vpravdě pouze: *bůh je srdce*. Srdce je zdroj, souhrn všeho utrpení. Bytost *bez utrpení* je bytost *bez srdce*. V rozumu jsme samostatně činní; v srdci trpíme, t. j. *pocitujeme*. *Tajemství trpícího boha* je proto *tajemství pocitování*. Trpící bůh je *bůh pocitující, citlivý*. Ale to, co je pro náboženství jen *predikátem*, je vpravdě *subjekt*, věc sama, podstata. Věta: Bůh je *pocitující bytost*, je pouze náboženským vyjádřením věty: *cit má absolutní, božskou podstatu*. Náboženství není nic jiného než *zpředmětněné sebeuvědomění člověka* — náboženství jsou tedy různá podle toho, v čem se liší *sebeuvědomění člověka*, t. j. *předmět*, jehož si je člověk vědom jako své nejvyšší podstaty.“ – 121 – „*Bůh je zrcadlo člověka*.“

7. Tajemství trojjedinosti a matky boží

124- „člověk může abstrahovat jen od lidské individuálnosti, ne od lidské | podstaty, může abstrahovat od jevu světa, ale ne od podstaty světa. Proto musí opět vložit do abstrakce to, od čeho abstrahuje, anebo se domnívá, že abstrahuje. A tak také skutečně náboženství všechno, co vědomě popírá, vkládá *neuvědoměle opět do boha*, ale označuje to jako cosi odlišného, jako abstrakci.

Bůh jakožto bůh, bůh otec je odlišený bůh, bytost *mimo svět a proti světu*, nepodobná člověku, bůh vztahující se pouze na sebe; bůh syn znamená vztah boha k nám, teprve bůh syn je však *skutečný* bůh. V bohu jakožto bohu je člověk odstraněn, v synu se opět vrací. Otec je metafysická esence, s níž je spjato náboženství, protože by bylo neúplné, kdyby do sebe nepojalo i metafysický prvek; teprve v synu je bůh *předmětem* náboženství; bůh jako předmět náboženství, jako náboženský bůh, je bůh jakožto syn. *V synu se stává předmětem člověk*; v něm se soustřeďují všechny lidské potřeby.“

126 – „třetí osoba svatě trojice nevyjadřuje nic víc než vzájemnou lásku obou božích osob, je to jednota otce a syna, pojem společenství, které jsou tu zase hodně protismyslně postulovány jako zvláštní, osobní bytost“